

Bizans Dönemi'nde Kentin Dönüşümü: Agoraların Yeniden Kullanımına İlişkin Bir Değerlendirme

Arif MISIRLI, Burcu ÖZGÜVEN

Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
arifmisirli@gmail.com, bozguven@hotmail.com

Özet: Antik Çağ kentlerinde yerleşim karakterinin tanımlanmasında kamu yapıları önemli yere sahiptir. Kentlerin önem ve kapasitesi hamam, tiyatro ya da agora gibi kamusal yapılar ile birlikte değerlendirilmektedir. Ancak dördüncü ve yedinci yüzyıllar arasında toplumsal yaşamda ve ekonomide görülen değişimler, kamusal yapıların işlevlerinin devamlılığının sonlanmasına neden olmuş, bu durum da yapıların dönüşümlerine ve yeniden kullanımına ilişkin sonuçlar doğurmuştur.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan agoralar, kentlerde ekonomik, politik ve sosyal etkinliklere ev sahipliği yapan kentsel birimlerdir. Arkeolojik kanıtlara dayanarak agoranın kentsel konumunun beşinci yüzyıl sonu ve altıncı yüzyıl başlarında değişmeye başladığı gözlenir. Bu dönemler öncesinde kent yönetimindeki değişimler ve ekonomik hayatın başka alanlara kayması antik agoranın siyasi ve ticari işlevinin yok olmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada agoraların Geç Antik dönemde başlayan dönüşümünün yanı sıra Bizans Dönemi'ndeki konumu ve kullanımı incelenmiş; Geç Antik ve Bizans kenti morfolojisinin agora dönüşümü üzerinden analiz edilmesi amaçlanmıştır. İnceleme kapsamında agoralarda meydana gelen dönüşümün nasıl olduğu ve sonuçta yeni işlevin ne olduğu sorgulanmaktadır.

Bu doğrultuda Assos, Elaiussa Sebaste, Ephesos, Hierapolis, İasos, Ksanthos, Laodikeia, Miletos, Myra-Andriake, Pergamon kentlerinde yer alan agoraların dönüşümleri incelenmiştir. İşlevsel nedenlerle kentte geniş bir alanı kapsayan agoraların özgün fonksiyonunu kaybedip kullanımdan çıktıktan sonraki dönüşümleri, yapının bir bölümünün ya da yapılardan geriye kalan arsanın kullanılması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik kazı raporları sonucu agoraların dinsel amaçlı dönüşümün yanı sıra, konut amaçlı, endüstriyel, savunma ve diğer kamusal amaçlı olarak farklı kullanımalarının olduğu saptanmıştır. Agoraların dönüşümünde dinsel örgütlenmenin değişimi başta olmak üzere, kent yönetim mekanizmasındaki değişimler, kentsel alanın daralması sonucu arsa yetersizliğinin oluşması ve ekonomik hayatın yeni mecralarda gelişmesi gibi etkenlerin rol oynadığı dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Çağ ve Bizans kenti, agora, dönüşüm

Giriş

Antik çağda kent, ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasi ve dinsel işlevleri oradaki kamu yapılarına ve bunların kentsel konumlarına yansır. Kentin siyasi ve yönetsel rolüne en çok agoralar ve forumlar tanıklık eder. Ayrıca agoralar ve forumlar kentte toplumsal

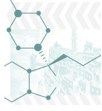
merkez rolünü üstlenirler (Owens, 2000, 3).

Mimari açıdan agoraların gelişimi, M.Ö. beşinci yüzyıldan itibaren tapınak, bouleuterion¹, prytaneion², arşiv, çeşme, sunak, odeon, kütüphane gibi bünyesinde farklı işlevleri barındıran çok sayıda yapının inşa edilmesi ile gerçekleşir. Kentsel kimliği yansıtan agoralarda, stoalar insan topluluklarını bir araya getiren, yağmur, rüzgâr ve güneş gibi hava şartlarına karşı korunak sağlayan, kent sakininin faaliyet ve dinlenme alanı olan yapılardır. Önceleri düzensiz bir planlama ile inşa edilen stoalar, M.Ö. dördüncü yüzyıldan itibaren agorayı sınırlayan ve düzenleyen bir ifade kazanmaya başlar. Ancak M.Ö. birinci yüzyıla, Roma Dönemi'ne kadar planlı bir organizasyon her zaman söz konusu olmaz. Roma Dönemi'nde ise agora alanları dört yandan stoalarla çevrelenir ve bu durum bir bakıma kent merkeziyle çevresinin geleneksel bağlarının kopmasıyla sonuçlanır (Ersoy, 1995, 50-52).

Forum ve agoraların dördüncü ve beşinci yüzyıllarda toplumsal ve ticari merkezler olarak süregeldiğini belirten yazılı kanıtlar bulunmaktadır. Nitekim bu dönemde hukuki yargılama faaliyeti burada yapılmaya ve imparatorluk buyrukları da forumda halka okunmaya devam eder. Beşinci yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Akdeniz'in çeşitli yerlerinde forum ve agoralara saygı ifade eden önemli sayıda heykeller adanır; yeni forumların yapımı için de birçok yazılı, epigrafik ve arkeolojik kanıt bulunmaktadır (Lavan, 2003, 317). Diocletianus (284-286 / 286-305) ve çeşitli kentsel valilikler altında Roma'da büyük kamu çalışmaları gerçekleştirilir; Konstantinopolis'te Konstantinos (324-337), I. Theodosios (379-395), Arcadius (383-395 / 395-408) ve I. Leo (457-474); Antiokheia'da Valens (364-378) döneminde yeni forumlar kurulur. Ephesos, Side, Afrodiasis ve Korinth gibi vilayet başkentlerinde forum ve agoralar büyük onarımlar geçirir. Buna karşın, dördüncü yüzyıl ya da beşinci yüzyıl başlarına kadar Doğu ve Orta Akdeniz'deki yerleşmelerde az sayıda forum/agoranın terkedilmiş olduğu belirtilebilir. Forum inşaatındaki etkinlikler gözlemlendiğinde, beşinci yüzyılın başlarına veya ortalarına kadar, forumda/agorada göreceli bir dönüşümden ya da işlev kaybından söz edilememektedir (Lavan, 2003, 317-318). Bununla birlikte, arkeolojik bulgular beşinci yüzyılın ikinci yarısında agoranın görünümünün değişmeye başladığını gösterir. Antik agoranın sosyal ve siyasal yaşamdaki konumunun, yerleşim alanında mimari dokunun yedinci yüzyılda dönüşümü ile sona erdiği belirlenmiştir.

Moudon'a göre kentsel form sadece, onu meydana getiren unsurların zaman içerisinde uğradıkları tarihsel dönüşüm ve değişimin ortaya koyulması ile anlaşılabilir (Moudon, 1997, 7). Bu araştırmada mimari anlamda dönüşüm, zaman içinde değişen toplumsal, ekonomik, kültürel, dinsel ve siyasal koşullar üzerinden kentsel alanların ya da yapıların gerekli mimari uygulamalar ile özgün işlevinden farklı bir işlev yüklenmesi ve Bizans kent morfolojisi kapsamında yeniden kullanımı yönünde analiz edilmiştir. Bu doğrultuda agoralarda meydana gelen dönüşümün nasıl olduğu ve sonucunda yeni işlevin ne olduğu sorgulanmaktadır.

Çalışmada agoraların seçiminde, coğrafi bakımdan yerleşimlerin yoğun olarak yer alması, bunların önemli bir bölümünün kökenlerinin antik çağa dayanması ve dönemsel olarak yoğun nüfusun bulunması nedeniyle Anadolu'nun batısında ve güneybatısında yer alan kentler dikkate alınmıştır. Bu kapsamda değerlendirme, kıyıda ve kıyıya yakın kentlerden Ephesos, İasos, Pergamon, Assos, Miletos, Elaiussa Sebaste, Ksanthos ve Myra-Andriake'nin yanı sıra, bölgenin iç kısımlarında bulunan Hierapolis ve Laodikeia kentlerinde yer alan agoralar üzerinden yapılmıştır.

Agoraların Dönüşümü

Hıristiyanlığın ve dinsel örgütlenmenin etkinleşmesi ile antik çağ kültürüne ait agoralar yeni toplumsal yönelime uygun değişim gösterir. Agoraların pagan kültüre ait alanlar oluşu nedeniyle, din adamlarının Hıristiyanlaşan halka agoralara gitmemeyi öğütlediği bilinmektedir. İskenderiyeli Klement’in ‘Apostolic Constitutions’ başlıklı eserinde geçen “Hıristiyanlar paganların toplanma eğiliminde oldukları yerlerden uzak durmalıdırlar. Pazar yerini ziyaret etmeleri gerekiyorsa, bunu sadece gerekli alışveriş için yapmak zorundadır” şeklindeki ifade agora ziyaretini kısıtlamaya atf yapar. Ioannes Khrisostomos pazarlara ve festivallere katılmanın “Hıristiyanların yüzeysel hareket etmesine” neden olduğunu iddia eder (Saradi-Mendelovici, 1988, 384-385). Procopius ise, Konstantinopolis’teki agoralarında “kendi idarecileri tarafından yönetilen genç kadınların” dolaşımını anlatırken agoranın aynı zamanda “günahkâr bir faaliyetin de yeri” olduğunu belirtir. Dindar imparatorlar olarak Iustinianos’un ve Theodora’nın, kadınları “Tövbe” manastırına göndererek kenti temizlediğini belirtmektedir (Prokopius, 1940, 76-78). Bu ifadelerden, Hıristiyan ahlakının yayılışı ile birlikte agoraların pagan geçmişe ait meydanlar olarak kabul edildiği ve giderek daha az ziyaret edilerek işlevsizleştirildiği anlaşılabilir. Beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu alanlarda giderek konut alanları, ibadethaneler, endüstriyel ve askeri yapılar gözlenmektedir.

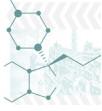
Konut Amaçlı Dönüşümler

Agoranın konut alanına dönüşümü Efes, İassos, Assos, Hierapolis ve Ksanthos gibi yerleşimlerde gözlenmektedir. Son yapı evresi geç Augustus döneminde tamamlanan Ephesos Devlet Agorası’nda (Scherrer, 2000, 76), Geç Antik-Erken Bizans döneminde mimari faaliyetler tespit edilmektedir (Foss, 1979, 80-83; Bauer, 1996, 291-293). Geç Antik dönüşümlerin nedeni olarak M.S. dördüncü yüzyılın 50’li ve 60’lı yılların deprem felaketleri olabileceği belirtilmekle beraber (Bauer, 1996, 291), Devlet Agorası’ndaki kültürel kamu binalarının en geç beşinci yüzyılın başlarından itibaren işlevini kaybetmiş olduğu ve alanın en geç altıncı yüzyıldan itibaren konut amaçlı kullanılmış olduğu ifade edilmektedir. Agorada bulunan bir Bizans konutu beşinci yüzyılda bu alanda inşa edilmiş konut topluluklarına ait olup (Koder & Ladstätter, 2011, 282) bu topluluk harap yapılar tarafından çevrelenir (Ladstätter, 2011, 13). Bu peristilli ev, yedinci yüzyılda, muhtemelen 614 yılındaki Arap akınları sırasında yıkılır (Bauer, 1996, 291).

Bir diğer örnek olan İasos Agorası’nın kuzey stoası da, Geç Roma/Erken Bizans evrelerinde, bir ya da iki odadan oluşan ve yalnızca bir miktar duvar kalıntısı korunmuş konutlar tarafından işgal edilir. Yapıların duvarları zayıf tekniklerle oluşturulmuş, bazılarında Roma Agorası’ndan elde edilen küçük bloklar kullanılmış ve düşük kalitede harçla bağlanmıştır (Spanu, 2015, 576).

Assos Agorası’nda ise altıncı yüzyılda inşaat atıkları ile doldurulan stoanın kuzey duvarındaki onarımdan, yapının fonksiyonu dışında kullanımının sürdüğü anlaşılmaktadır. Kuzey stoanın batısındaki kazılarda, stoanın üzerine aynı dönemde sokak ve konutların inşa edildiği saptanmaktadır (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, 80-86).

Orta Bizans Döneminin sonlarına doğru Hierapolis Kuzey Agorasının üzerine inşa edilmiş Bizans Dönemi ‘Avlulu Ev’ de agoraların konut alanı olarak kullanımını desteklemektedir. Yapıda ele geçen buluntular bu evin önemli bir çiftliğin yönetim merkezi olduğunu düşündürmektedir. Avlulu ev on birinci yüzyılın ikinci yarısında kullanılmış ancak hemen

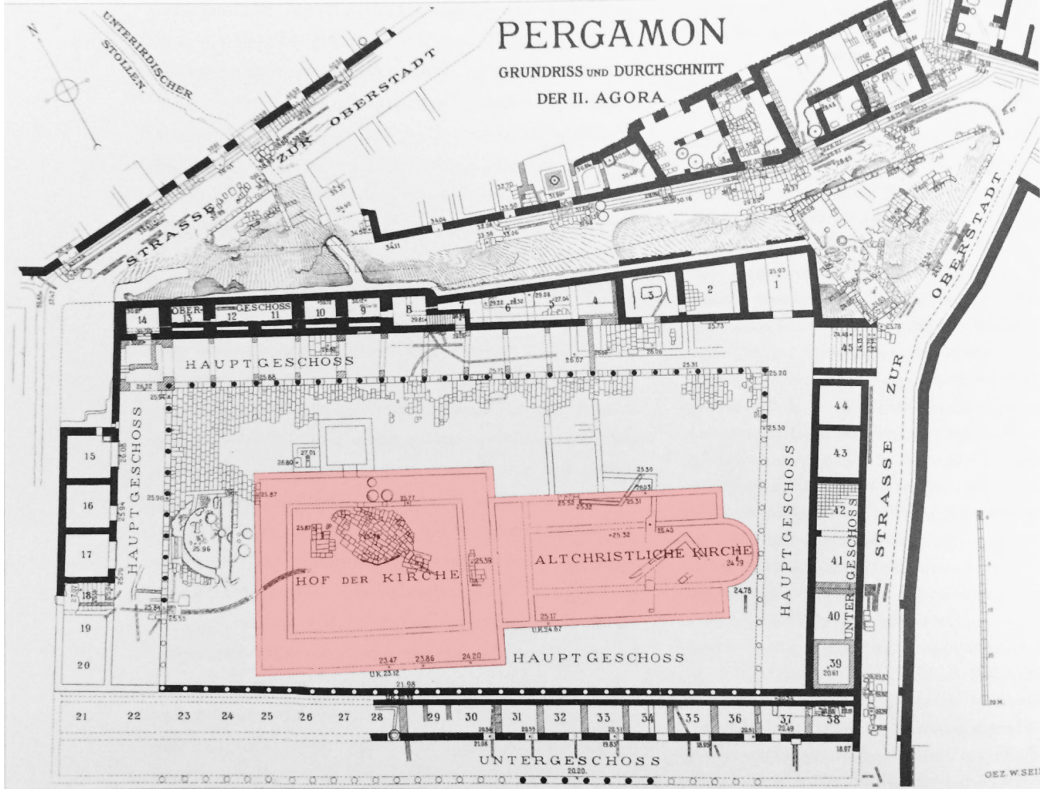
sonra yıkılmıştır (Arthur, 2006, 111-114). On birinci yüzyıl kentin kırsal yapıya dönüştüğü bir döneme işaret etmektedir. Ayrıca Osmanlı Dönemi’nde de, Bizans çiftliğinin kuzeyinde, merkezi avlunun etrafına yerleştirilmiş mekânlardan oluşan kırsal bir yapının yer aldığı belirtilmektedir (Scardozi, 2015, 110).

Altıncı ve yedinci yüzyıllarda terk edilen Ksanthos, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda tekrar iskân edilmiştir; Ksanthos Batı Agorası da bu iskânın izlendiği önemli alanlardan biri konumunda bulunmaktadır. Agoranın kuzeydoğu köşesinde yeniden kullanımlarla ilgili ipuçlarına rastlamak mümkündür. Burada küçük moloz taşlarla kaba örgülü duvarların, portiko elemanlarının arasını kapattığı görülmektedir. Bu ayrıntılarda iki farklı evre ayırt edilmektedir: Öncelikli olarak kalın sütunlu özgün portikonun ‘vasat’ bir taklidi yapılı, sonra da sütun arasının doldurulmasıyla sürekli bir duvar oluşturulur ve bir olasılıkla bu duvarın ardında konutlar yerleştirilir (Des Courtils, 2003, 49).

Dinsel Dönüşümler

Yukarıda belirtildiği gibi, Bizans’ta antik pagan kültüre ait olduğu kabul edilen agoralar giderek yeni dinin alanlarına dönüşür. Bu kapsamda Pergamon Aşağı Agora örnek oluşturmaktadır. II. Eumenes dönemine (M.Ö. 197-159) tarihlenen Pergamon Aşağı Agorası (Mathys, 2014, 322-323) beşinci yüzyılda agoranın zemini üzerine kilise yapısı inşa edilerek dönüştürülmüştür (Şekil 1) (Radt, 2002, 287).

Etrafı sütunlu galerilerle çevrili Aşağı Agora’da, eski temellerin ve tabanın üzerine inşa edilen üç nefli bazilika, yarım daire planlı apsis, narteks ve batıda bulunan bir atriumdan oluşmaktadır. Kilisenin içinde ve kuzey tarafında mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlar Geç Bizans Dönemi’ne ait olup, kilisenin terk edilmesinden sonra buraya yerleştirilmiştir (Otten, 2014, 168).

Şekil 1. Pergamon Aşağı Agora'da yer alan kilise (Mathys, 2014, 324).

Dinsel dönüşümün gözlemlendiği diğer bir örnek İason'tadır. İason kentinin agorası kalkolitik dönemden Geç Bizans'a kadar kullanılır. M.Ö. beşinci yüzyılda kutsallık izafe edilmiş olan meydan M.Ö. dördüncü yüzyılda kentin agorası haline gelir. M.S. ikinci yüzyılda (muhtemelen 136-38 yıllarında) kentte alanı dört yönden çevreleyen portikoların inşasını da kapsayan büyük bir yapıım evresi görülmektedir. Bununla birlikte yapı, Anadolu'nun kıyı şeridinde büyük tahribat yaratan depremlerden etkilenir. İnşaatın başlangıcında meydana gelmiş ilk yıkım projenin tamamlanamamasına yol açar. Arkeolojik kanıtlar son yıkımın Iustinianos çağından (M.S. altıncı yüzyıl) önce meydana geldiğini göstermektedir (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Berti, 2004, 64-67). Agoranın merkezi alanının M.S. beşinci yüzyılda küçük Helenistik naiskosun yanındaki alan Hıristiyan ibadetlerinin odağına dönüştüğü yönünde bir izlenim bırakır. Buraya muhtemelen azizlerin eşyalarını saklayan mermer bir sandık ve sandığın üzerine üç gömü içeren apsisli dikdörtgen bir yapı inşa edilir. Bu nedenle, söz konusu yapının bazı şehitlere adanmış bir şapel (martyrion) olabileceği belirtilmiştir (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Berti, 2004, 85). M.S. altıncı yüzyılda hem martyrion, hem de küçük tapınağın kapladığı alanda üç nefli bir bazilika yapılır. Eski tapınağın taşları sökülerek bazilikanın yapımında kullanılır. Cellanın dikdörtgen taşları orijinal yerlerinden kısmen alınarak yeni yapının kuzeybatı köşesindeki duvarın temelini yerleştirilir. Ancak zemin döşemesi yerinde bırakılarak diğer mermerlerin eklenmesiyle kuzey nefin zemini oluşturulur (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Berti, 2004, 85-86). Bazilikanın dışındaki taş döşeli meydanda yapılan kazılarda, yapının ön cephesinin olasılıkla deprem sonucunda yıkıldığı anlaşılmaktadır. Orta Bizans Dönemi'nde dini ibadet orta nefteki fresklerle süslü küçük bir apsisli yapıda devam eder. Arkeolojik buluntulara göre, bazilika ve çevre arazisi üzerinde on beşinci yüzyıla kadar gömü yapılan bir mezarlık

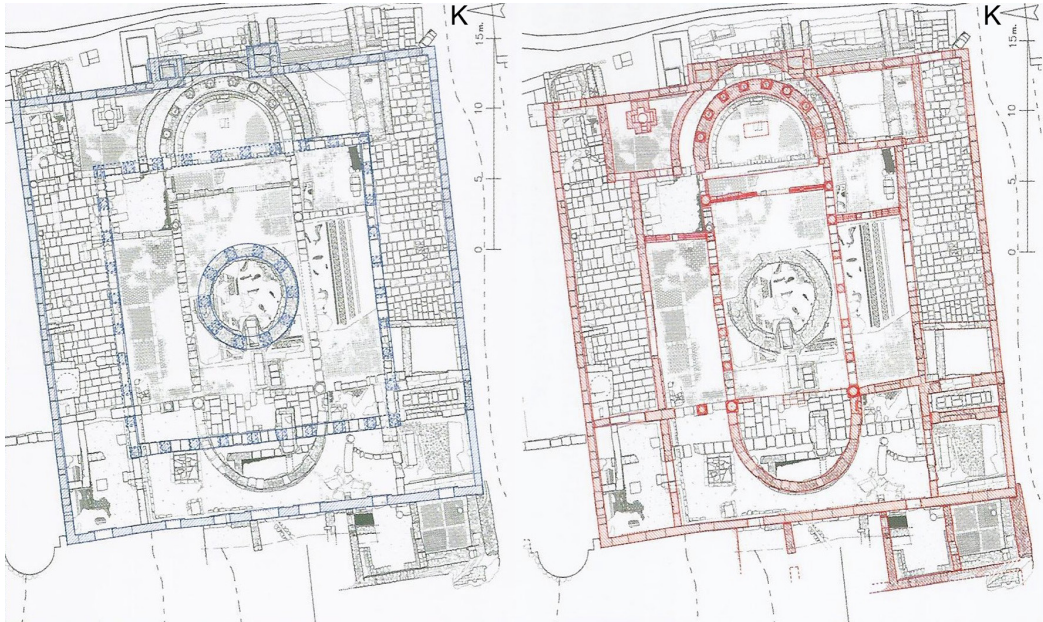

yer alır (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Bertì, 2004, 87).

Bir diğèr örnek olarak, Elaiussa Sebaste Agorası M.S. ikinci yüzyılın ikinci yarısında olasılıkla ticaret amacına yönelik inşa edilir. Erken Bizans Dönemi’nde ‘heybetli’ bir Hristiyan bazilikasına dönüştürülür (Şekil 2). M.S. beşinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca, agoranın iç alanında nefi ve iki geçiş koridoru ile bir Hristiyan bazilikasının yer almış olduğu görülmektedir. Roma tarzındaki duvarlar ve mimari süslemeler, bazilikanın inşaatı sırasında büyük ölçüde tekrar kullanılır (Schneider, 2008, 46).

Kilisenin kısmen terk edilmesi ve kısmen bozulmasını izleyen bir aşamada (muhtemelen M.S. yedinci yüzyıl) imalathane özelliği taşıyan kimi yapılar, kuzey koridoruna bitişik olan kalker döşemeli atriuma eklenir. Yapı grubu yüzyıl sonunda nihai olarak terk edilir (Schneider, 2008, 61).

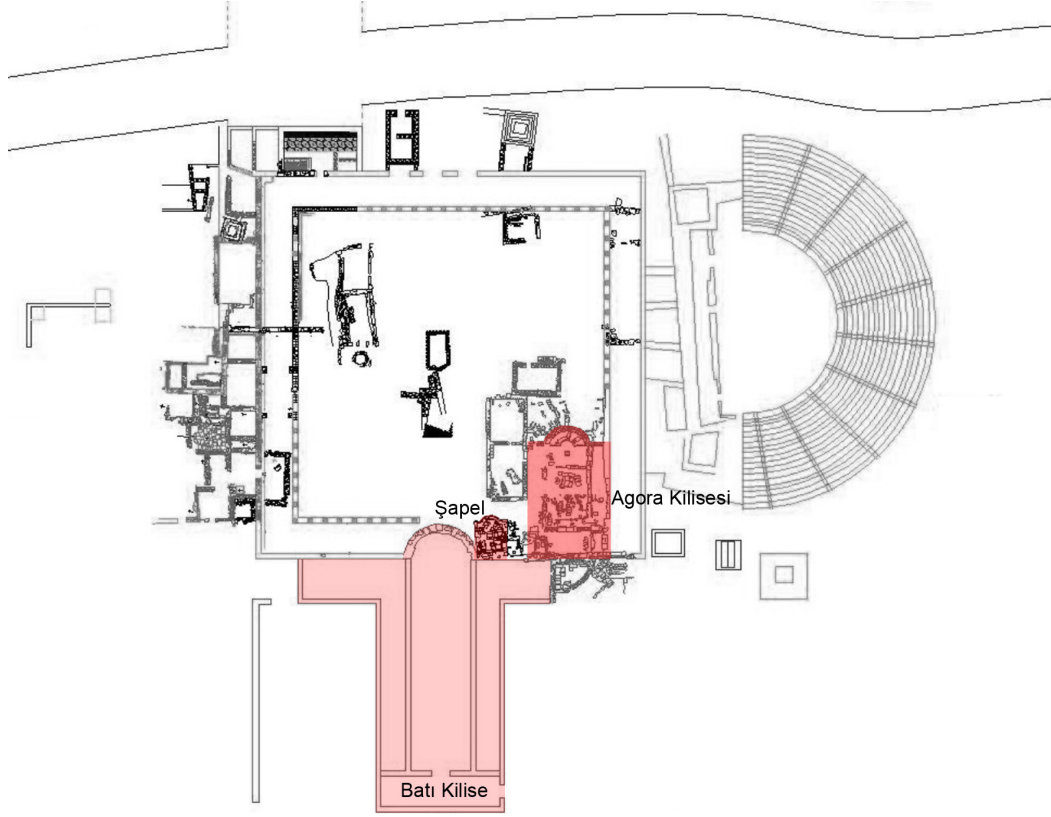

Şekil 2. Elaiussa Sebaste Agorası (mavi) ve Bazilika (pembe) (Schneider, 2008, 45).

Öte yandan, Ksanthos Batı Agorası, Erken Bizans Dönemi ile birlikte sürecin getirdiği değişikliklerden etkilenecek mimari ve işlevsel olarak önemli değişiklikler geçirir. Alanın neredeyse tüm noktalarında “Erken ve Orta Bizans Dönemi’ne ait izleri sürmek” mümkündür. Bu dönemde karşılaşılan en önemli değişiklik, agora meydanına ve agoranın batısına inşa edilen iki kilise ile bir şapelden meydana gelen dini bir komplekstir (Şekil 3) (Manière-Lévêque, 2013, 86). Agora Kilisesi agoranın güney portikosu boyunca uzanmaktadır. Kilise içinde ve çevresinde çok sayıda mezara rastlanmıştır. Yapı beşinci yüzyılda inşa edilmiş ve yedinci yüzyılın ilk yarısında yıkılmış olmalıdır (Manière-Lévêque, 2013, 86). On birinci-on ikinci yüzyıllarda tekrar ayağa kaldırılıp, sonrasında yeniden terk edilir (Des Courtils, 2003, 49). Erken Hıristiyanlık Dönemi’yle beraber alana inşa edilmiş dini kompleksin diğèr bir parçası olan Batı Kilise agoranın batı sınırında konumlanmaktadır. Yapının M.S. beşinci ve yedinci yüzyıllar içerisinde inşa edilmiş olabileceği belirtilmektedir (Dönmez, 2014, 36). Ayrıca agora meydanı içerisinde, Batı Kilise ile Agora Kilisesi arasında doğu-batı yönlü küçük bir şapel de bulunmaktadır. Yapı büyük olasılıkla M.S. altıncı yüzyıl

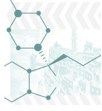
içerisinde inşa edilmiş olmalıdır (Manière-Lévêque, 2013, 98).

Şekil 3. Ksanthos agorası ve dini kompleks (Dönmez, 2014, 127).

Helenistik Çağ'ın sonlarında yapılan Assos Agorası ise konik tepenin güney eteklerinde yer alır; kabaca dörtgen planlı olup temelde dört yapıyla sınırlandırılır. Agora düzlüğünün kuzeyinde iki kat şeklinde yükselen, yapay oluşturulan yamaca yaslandırılmış kuzey stoa, güneyinde yine agora düzlüğünden bir ya da iki kat şeklinde yükselen güney stoa, doğusunda kare planlı bir bouleuterion ve batısında prostylos planı bir tapınak yer alır (Serdaroğlu, 1995, 64). Tapınak, agoranın batı kısmında, M.S. ikinci yüzyılda Roma Dönemi'nde inşa edilir (Arslan, 2014, 157). Yapı Bizans Dönemi'nde kiliseye dönüştürülür (Clarke, Bacon, & Koldewey, 1902, 33). Serdaroğlu yapının M.S. beşinci yüzyıldan sonra kiliseye çevrildiğini belirtmektedir (Serdaroğlu, 1995, 73). Clarke ve Bacon tarafından tek nefli olarak tanımlanan kilisede, apsinin yanlarına odalar eklenir. Bacon, şehir planında (Clarke, Bacon, & Koldewey, 1902, 23-24) apsisi güneybatıda gösterir. Arslan, kiliselerde apsinin doğuya yönelmesinin genel bir kural olmasına rağmen, "kiliseye dönüşen bazı binaların planlarından apsinin başka yönlere koyulabileceğini"; ancak bu yapıda böyle bir zorunluluk olamamasına rağmen "apsinin güneybatıya eklenmesinin düşündürücü" olduğunu ve bu fikrin "daha ayrıntılı bir çalışma ile desteklenebileceğini" belirtmektedir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, 93).

Hierapolis Kuzey Agorası'nın doğu tarafında Stoa-Bazilika'nın kalıntıları üzerine Roma Dönemi bloklarının devşirme olarak kullanılmasıyla inşa edilen dörtgen bir çevre duvarı

içerisinde kilise ve ona bağlı mezarlık alanı yer almaktadır (Şekil 4). Onuncu yüzyıl sonu ya da on birinci yüzyılda düzenlenen alanın, on birinci yüzyılda Selçuklu egemenliği ile terk edilmiş olabileceği belirtilmektedir (Scardozi, 2015, 111).

Bununla birlikte Geç Antik Çağ boyunca Hristiyanlaştırılarak kullanımı devam eden Laodikeia Agorası dikkate alındığında, Bizans'ta agoraların devamlılığının sağlanması yönünde de bir çaba sarf edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum agoraların dinsel veya kültürel değişimden daha çok kentlerde arazi gereksinimleri doğrultusunda dönüşüm geçirdiğini düşündürmektedir.

Şekil 4. Hierapolis Kuzey Agorası ve Bizans Kilise ve Mezarlığı (Scardozi, 2015, 106, 112).

Endüstriyel Dönüşümler

Konut ve ibadethane binalarının yanı sıra, agoralarda değişen üretim koşullarına göre de dönüşümlere rastlanmaktadır. Hierapolis Kuzey Agorası'nın batı stoasının orta bölümü ve kuzey stoanın orta bölümü (Scardozi, 2015, 110-111) M.S. beşinci ve altıncı yüzyıllar arasında, taş ve kireç elde etmenin yanı sıra, keramik ve yeni inşaatlar için kiremit ve pişmiş toprak künk üretimi de yapan keramik üretim merkezi haline gelir. Yedinci yüzyıl

depreminden sonra ise endüstri faaliyetlerinin büyük kısmı sona erer. (Arthur, 2006, s. 117).

Assos kuzey stoa, agora düzlüğünün kuzey kısmında, agora aksına eş olarak doğu-batı doğrultulu inşa edilir. Stoa en son M.S. beşinci yüzyılda kullanılır. Araştırmalar Geç Antik ve Erken Bizans çağlarında alanın kemik aletler, cam ve süs eşyalarının satıldığı dükkanlar olarak ve kemik tokalar, kaşıklar ve diğer kemik aletler nedeniyle bir işlik olarak kullanıldığı göstermektedir (Arslan & Böhlendorf-Arslan, 2014, 80-86).

Bir diğer örnek olarak, Myra/Andriake Agorası işlevini yitirdikten sonra kuzey tarafındaki dükkanlardan bazıları deniz kabuklularından (murex) çok değerli erguvan boya üretilen işliklere dönüştürülerek bir süre daha kullanılır. Agora ile granarium arasında kalan alanda görülen deniz kabuğu tepeleri buradaki üretimin büyük boyutlarda olduğunu göstermektedir. Üretim atıkları etrafa çok pis bir koku yaydığı için deniz kabuklularından erguvan boya imalatı insan yerleşmelerinden uzak alanlarda yapılmıştır. İşliklerin agora yıkıntısı üzerinde kurulmuş olması da bu imalatın, en azından limanın çok yoğun olarak kullanılmadığı, agoranın da bir pazar yeri olarak işlevini yitirmiş olduğu bir dönemde yapıldığını göstermektedir (Akyürek, 2014, 57).

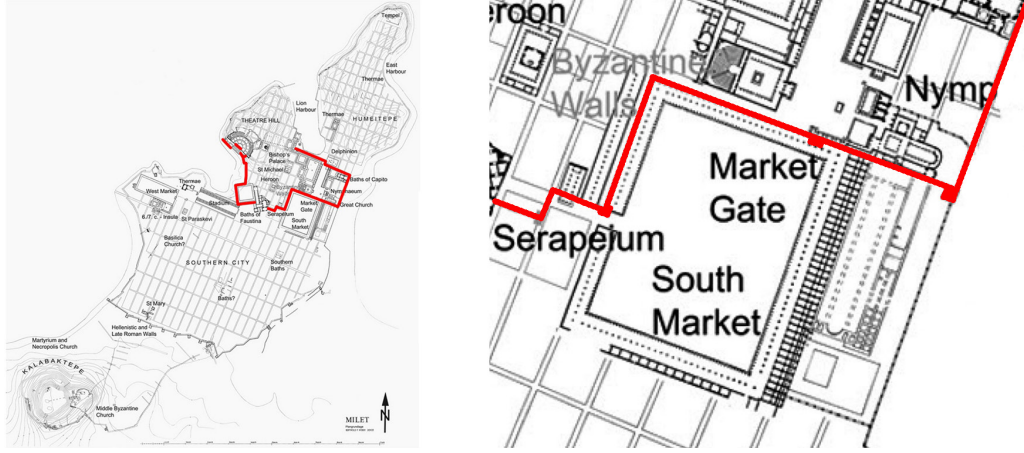
Ksanthos Agora'sının ise kuzey kanadında bulunan Roma Dönemi galerilerin orijinal mimari yapıları Erken ve Orta Bizans Dönemlerinde değiştirilerek yeniden oluşturulmuş işlik ve dükkanlar olarak kullanılır (Dönmez, 2014, 32).

İlasos Agorası'nda da bazı endüstriyel yapılar (metal, çömlek ve cam üretimi için ocaklar) onuncu-on birinci yüzyıllarda güney ve doğu stoda yer alır (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Berti, 2004, 67).

Savunma Amaçlı Dönüşümler

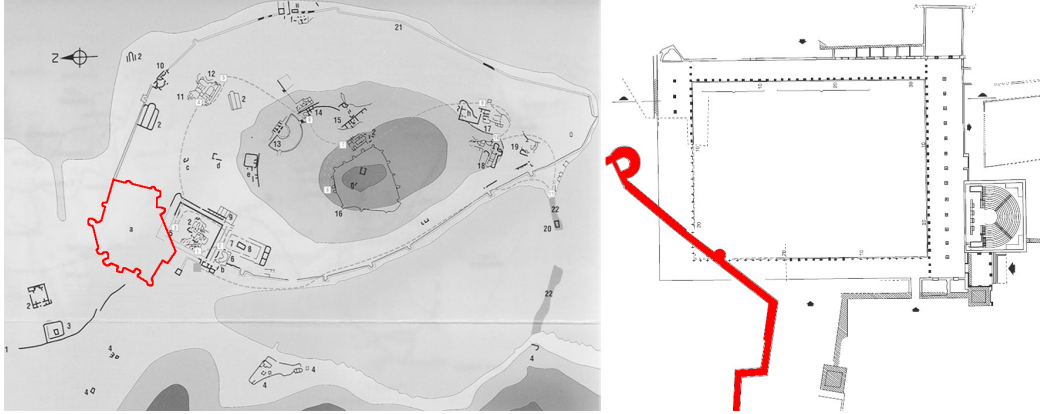
Savunma işlevi Bizans kentlerinin sürekliliği bakımından yaşamsal özellik taşıır. Bu durum dikkate alındığında, daha önce agoraların bulunduğu alanların yer yer savunma amacı için de kullanıldığı sonucuna varılmaktadır. Hierapolis Agorası M.S. ikinci yüzyılda anıtsal bir meydan olarak inşa edilmiş, ancak iki yüzyıl sonraki depremle 'onarılamaz' bir şekilde tahrip olmuştur. Kuzey Bizans Kapısı bu büyük deprem nedeniyle tahribata uğramış olup agoradan alınan devşirme malzemelerle yeniden inşa edilip; agora kalıntıları beşinci yüzyıl başlarında inşa edilen surlarda yapı malzemesi olarak kullanılır (Arthur, 2006, 117). Ayrıca Kuzey Kapısı'ndan ilerleyerek, önce dik açıyla güneydoğuya yönelerek Triton Nymphaeumu'nun arka duvarını içine alan Bizans Suru, sonrasında kuzeydoğuya doğru dik açıyla devam ederek agoranın güney stoasının stilobatinın üzerine inşa edilir (Scardozi, 2015, 109). Böylece agora üzerine inşa edilen surun, alanı belirgin bir biçim değişimine uğrattığı izlenmektedir.

Miletos'un Bizans döneminde ise kent merkezi yeni surlarla güçlendirilir. Bu aşamada Güney Agora, meydanın kuzey sınırı boyunca uzanan Bizans duvarının dışında bırakılıp, Agora Kapısı bir savunma kapısı haline getirilir (Şekil 5). Kuzeye bakan ana cephesi Bizans kenti içinde kalırken, daha az süslü arka tarafı dışarıda kalır. Üç gözlü bir giriş organizasyonuna sahip olan kapının, kapıyı korumak için yeni inşa edilen bir kule tarafından batı kemeri kapatılıp, doğu kemerine de duvar örülür. Orta kemer yeni bir eşik ile donatılarak bir kapıya dönüştürülür (Niewöhner, 2016, 90).

Şekil 5. Miletos yedinci yüzyıl suru ve savunma amaçlı agora kapısı (Niewöhner, 2017, 256).

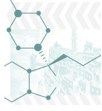
Agoranın kısmen kaleye dönüştüğü yerleşimler de mevcuttur. İason’da kıstak üzerinde agoranın kuzeybatı köşesinde bir kale inşa edilir (Şekil 6). Stodaki kazılarda ele geçen seramiklere ve iki isimli madeni paraya dayanarak yapının 1050 yılından sonra inşa edildiği belirtilmektedir (Berti, 2011, 181-182). Bu durum, savunma gerektiren koşullar karşısında antik agoraların yeniden biçimlendirildiğini örnekler.

Şekil 6. İason kıstak üzerindeki kale ve agoranın kuzeybatı köşesinden geçen bölümü (Baldoni, Franco, Manara, Paolo, & Berti, 2004, 77).

Diğer Dönüşümler

Konut, savunma, ibadet ve üretim işlevleri dışında, konuma ve yerleşime göre agora alanlarının çeşitli biçimlerde yeniden kullanıldığı görülmektedir. Hierapolis Kuzey Agorası’nın dördüncü yüzyıl depreminden sonra yıkılan güney portikosu üzerine M.S. beşinci ya da altıncı yüzyılda dörtgen bir hamam yapısı inşa edilir. Yedinci yüzyıl depremi binanın büyük bölümünde hasar yol açmış olup yıkılmamış olan bölümü ise daha sonra yeniden kullanılır. Yapının batı tarafındaki üç mekânda onuncu ve on birinci yüzyılda kullanıldığına dair izler bulunmaktadır (Arthur, 2006, 145). Ayrıca agora meydanı erozyonun taşıdığı toprakla dolarak ortaçağ yerleşmesinin en geniş tarım alanı haline gelir (Arthur, 2006, 117).

Laodikeia'daki Merkezi Agora bir Roma agorası olup, daha sonraki değişikliklerle erken Bizans agorası olarak kullanılır (Şimşek, 2007, 171). Suriye Caddesi'nin güney yanında yer alan ve üç tarafı iki basamakla yükseltilen portikolarla çevrili olan Merkezi Agora, dikdörtgen planlıdır (Şimşek, 2007, 166). Agora merkezinde yer alan ve özgün durumda bir Roma anıtı olan bölüm de Erken Bizans döneminde değiştirilip, burada devşirme mermer bloklardan kare planlı ve üç basamaklı kaide üzerinde yükselen bir anıt yapılıdır. Anıtın, değişen dini inanca uygun olarak, Tanrı'nın teklifiğini ve Hristiyanlığın gücünü sembolize ettiği belirtilmektedir (Şimşek, 2005, 307). Güney portiko ortasında ön kısımda dikdörtgen bir havuz ile musluğun takıldığı devşirme çeşme ayağı açığa çıkarılmıştır. Agora çeşmesi, Erken Bizans Dönemi'ne ait olup, agoraya gelenlerin su ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılmıştır (Şimşek, 2007, 169).

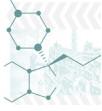
Değerlendirme ve Sonuç

Agoralar, Roma Dönemi'nin sona ermesiyle dini ve kültürel anlamda köklü değişimler içerisine giren kentlerde zamansal ve düşünsel değişimin mekâna yansıdığı en önemli kentsel alanlar arasındadır. Bulgular ışığında, Bizans çağı boyunca bu kentsel alanların gereksinime uygun olarak yeni işlevler yüklenerek dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Agoraların antik çağda kaplamış olduğu kentsel arazilerin konut, kilise ve şapel, dükkân ve işlik, hamam, çeşme ve kent surununun bir parçası olarak yeniden kullanılmış olduğu ifade edilebilir. Özellikle Geç Antik dönemde başlamış olan kentsel dönüşümler Orta ve Geç Bizans Dönemlerinde devam etmiştir.

Büyük Konstantinos döneminde (324-337) benimsenen Hıristiyanlığın yayılma döneminde dinsel organizasyonun kentlerde hiyerarşik biçimde yapılandırıldığı bilinmektedir. Anadolu'nun beşinci ve altıncı yüzyıllarında, erken Hıristiyan kentlerindeki en belirgin strüktürel değişim kiliselerin sayıca çoğalması ile gözlenir. Bu kapsamda yeni inşa edilen kiliselerin yanı sıra, antik yapılardan dönüştürülen kiliselerin de varlığı dikkat çekmektedir. Antik kentin pagan dünyasında merkezi alanlar olarak öne çıkan agoralara, kentlerdeki dinsel dönüşüm kapsamında yeniden işlev verilmiştir. İasos, Pergamon, Ksanthos ve Hierapolis kentlerinde agora arazisinin bir bölümü veya tamamı üzerinde kilise ve şapel inşası gerçekleştirilir. Dönüşüm, Assos'ta, agorayı tanımlayan yapılardan biri olan tapınağın kiliseye çevrilmesi şeklinde sağlanırken, Elaiussa Sebaste'de ise agoranın tüm alanının kullanılarak bir bazilika oluşturulması şeklinde sağlanır. Geç Bizans Dönemi'nde de İasos ve Pergamon'da kiliselerin çevresinin mezarlık olarak kullanılmaya devam edildiği görülmektedir; Ksanthos'ta geç dönemde ikinci bir dönüşüm dahi yaşanır.

Kentlerdeki nüfus değişimleri ve kentsel çevrenin sınırlı olanakları agora arazilerinin yeniden kullanımına yansır. Agoraların kapladıkları geniş alanlar yeni konut ihtiyaçlarına cevap verebilecek alanlar olarak değerlendirilir. Sadece arazinin değil, üzerinde yer alan stoa yapılarının da basit tekniklerle inşa edilmiş konutlarla kaplandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Geç Antik Çağ dönüşümleri Ephesos, İasos ve Assos gibi ticaretin bu dönemde yoğun olduğu kıyı kentlerinde, Orta Bizans Dönemindeki değişimler de Hierapolis ve Ksanthos gibi iç yerleşimlerde gözlemlenmektedir.

Endüstriyel faaliyetlerin kent içinde yer alması da agoraların dönüşümünü etkiler. Özellikle Geç Antik Çağ'daki endüstriyel dönüşümler Hierapolis, Assos, Ksanthos ve Myra/Andriake gibi kentlerde dikkat çekerken, Orta Bizans Dönemi'nde de İasos ve Ksanthos bu dönüşüm türüne sahne olur. Sözü edilen kentlerdeki tüm dönüşümlerde stoaların yeniden kullanılmasının amaçlandığı belirtilebilir.

Savunma amaçlı dönüşüm Bizans'taki askeri ve siyasi yapıyla yakından ilişkilidir. Merkezi Bizans ordusunun giderek bölgesel bir nitelik alması kent savunmasında surların yeniden inşa edilmesinde rol oynar. Hierapolis ve Miletos'ta kenti çevreleyen surların küçülerek agorayı kent dışında bırakması, agora sınırlarının yeni sur izi olacak nitelikte yeniden kurgulanmasıyla sonuçlanır. Orta Bizans Dönemi'nde İasos'ta agora alanının bir bölümünün üzerine inşa edilen kale ile kentin savunması gerçekleştirilir.

Sosyo-kültürel etkenler de dönüşümün nedenleri arasındadır. Kentsel gereksinimler kapsamında, agora arazilerinin hamam ve çeşme gibi kamusal kullanımlara da dönüştürüldüğü söylenebilir. Agoralar birçok amaca hizmet eden; halkın toplanıp konuşmalar yaptığı, şenliklerin ve dinsel törenlerin düzenlendiği aynı zamanda ticari işlev de barındıran bir yapı konumundayken, dinin değişmesine, ticari hayatın küçülmesine bağlı olarak kullanımını yitirmiştir.

Helenistik dönemden sonra bazı kentlerde agoranın işlevleri birbirinden ayrılarak ticaret ve devlet agorası olmak üzere iki agora yapılı ve kentin yönetimi devlet agorasından sağlanır. Yönetim mekanizmasının değişmesi ve yönetimin Hristiyanlıkla birlikte, hem kentsel merkezin hem de çevresinin bütünlüğü üzerinde de nüfuzu olan piskoposun otoritesi ile sağlanması devlet agorasının işlevini kaybederek piskoposluk saraylarının yönetim merkezleri haline gelmesine neden olur.

Bizans Dönemi'nde birçok kentte ticaret faaliyetini gerçekleştirecek pazarların surların dışında düzenlenmesi de (Kirsten, 1958, 43), devlet agoraları gibi ticaret agoralarının da işlevini kaybetmesi ve dönüşmesiyle sonuçlanır.

Dönüşümün önemli bir diğer nedeni ise ekonomik etkidir. Antik dönem yapılarının işlevlerini kaybetmeleri ardından günlük ihtiyaçlara cevap verecek nitelikte bir işlevle yeniden değerlendirilmesi dönemin ekonomik koşulları dikkate alındığında uygun bir çözüm olarak görülebilir. Bu noktada agora stoalarının konut ve işlik olarak kullanımı bu durumu destekler niteliktedir. Ayrıca agoralar gibi tüm antik dönem yapılarının yapı malzemesi (devşirme) olarak kullanımı da ekonomik açıdan elverişli bir tutum oluşturmaktadır. Bununla birlikte beşinci yüzyıl ile birlikte işlevini kaybeden ve terkedilen agoralar gibi büyük ölçekli yapı alanları yeni işlevler (özellikle kiliseler) için uygun alanlar olarak kullanılır. Eski kent merkezlerini tanımlayan alanlar bu dönemde kiliselere birer genişleme sahası sağlar.

Sonuç olarak, Bizans kentlerinde agoraların dönüşümünde kentsel arazi yetersizliğine yönelik bulunan çözümler dikkati çeker. Bununla beraber siyasi, ekonomik ve askeri koşullarındaki dönemsel değişimin kent üzerinde belirleyici olduğu ve arazi kullanım kararlarında etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Akyürek, E. (2014). Andriake Geç Antik Çağ'da Myra'nın Limanı, *Toplumsal Tarih*, 246, 52-57.
- Arslan, N. (2014). *2012 Yılı Assos Kazı ve Yüzey Araştırmaları*. 35. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 155-169.
- Arslan, N., & Böhlendorf-Arslan, B. (2014). *Taşın Hayat Verdiği Kent Assos*. İstanbul: Homer.
- Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*. İstanbul: Ege.
- Baldoni, D., Franco, C., Manara, M., Paolo, B., & Berti, F. (2004). *Carian İasos*. İstanbul: Homer.

- Bauer, F. A. (1996). *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos*. Mainz: Philipp von Zabern .
- Berti, F. (2011). *Iasos, 2009 Campaign*. 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 176-187.
- Clarke, J. T., Bacon, F. H., & Koldewey, R. (1902). *Investigations at Assos: Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered during the Excavations of 1881, 1882, 1883*. London: Bernard Quaritch Henry Sotheran & Co.
- Des Courtils, J. (2003). *Ksanthos ve Letoon Rehberi*. İstanbul: Ege.
- Dönmez, A. (2014). *Ksanthos Kenti Batı Agorası*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ersoy, A. (1995). Agoralar ve Bir Ticaret Yapısı Örneği: Agora Stoaları, *Ege Mimarlık*, 15, 50-52.
- Foss, C. (1979). *Ephesus After Antiquity, A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge: Cambridge University.
- Kirsten, E. (1958). *Die Byzantinische Stadt. International Congress of Byzantine Studies*. Munchen.
- Koder, J., & Ladstätter, S. (2011). *Ephesos, 2009*. 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 278-296.
- Ladstätter, S. (2011). *Bizans Dönemi'nde Ephesos: Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa*. F. Daim, & S. Ladstätter, ed., *Bizans Dönemi'nde Ephesos*. İstanbul: Ege, 3-28.
- Lavan, L. (2003). *The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice*. L. Lavan, ed., *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden: Brill, 314-340.
- Manière-Lévêque, A. M. (2013). *Corpus of the Mosaics of Turkey, Xanthos. Part 2: The West area*. (Cilt 2). İstanbul: Uludağ Üniversitesi.
- Mathys, M. (2014). *Pergamon Agoraları*. F. Pirson, & A. Scholl, ed., *Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent*. İstanbul: Yapı Kredi, 320-335.
- Moudon, A. V. (1997). Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field, *Urban Morphology*, 1, 3-10.
- Niewöhner, P. (2016). *Miletus/Balat: Urbanism and Monuments from the Archaic to Ottoman Periods*. İstanbul: Ege.
- Niewöhner, P. (2017). *Miletus*. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 255-263.
- Otten, T. (2014). *Bizans Dönemi'nde Pergamon*. F. Pirson, & A. Scholl, ed., *Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent*. İstanbul: Yapı Kredi, 164-183.
- Owens, E. J. (2000). *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*. İstanbul: Homer.
- Prokopius (1940). *The Buildings. Book I*. (Çev: H. B. Dewing), Loeb Classical Library.
- Radt, W. (2002). *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarih ve Yapıları*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Saradi-Mendelovici, H. (1988). The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire. *Echos du monde classique, Classical Views*, 32:3, 65-401.

Scardozi, G. (2015). *Phrygia Hierapolisli Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası*. İstanbul: Ege.

Scherrer, P. (2000). *Efes Rehberi*. İstanbul: Ege.

Schneider, E. E. (2008). *Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti Elaiussa Sebaste*. İstanbul: Homer.

Serdaroğlu, Ü. (1995). *Behramkale Assos*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Spanu, M. (2015). *The 2012 and 2013 Excavation and Research Campaigns at Iasos*. 36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 575-596.

Şimşek, C. (2005). *2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı*. 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 305-320.

Şimşek, C. (2007). *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*. İstanbul: Ege.

Wycherley, R. E. (2011). *Antik Çağ'da Kentler Nasıl Kuruldu?*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

---

¹ Danışma meclisi görevinin yanı sıra, parasal konularla, savaş ve dış siyaset sorunlarıyla uğraşan, Halk Meclisi'nde görüşülecek maddeleri hazırlayan etkin hükümet organının toplantı yeri (Wycherley, 2011, 252).

² Ocağında sürekli ateş yanan, seçkin yabancıların, yabancı ülkelerden gelen elçilerin, savaşta ya da Hellenler arası oyunlarda kazandıkları başarılarla halkın övgüsünü toplayan yurttaşların ağırlandıkları yapı (Wycherley, 2011, 254).